Studies in Comparative Religion and Mysticism
Online ISSN: 2676 - 5195
University of Sistan and Baluchestan

# A Comparative Study of the Concept of "Guidance" in the Qur'an and Islamic Mysticism with Spiritual Guidance Theories in Other Religions

**Mehrnaz Goli** [1]

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: goli_m@theo.usb.ac

**Article Info**

**Article type:**
Research Article

**Article history:**
Received: 10 June 2026
Received in revised form: 19 August 2026
Accepted:12 September 2026
Published online: 26 September 2026

**Keywords**:
Guidance,
Qur'an,
Islamic Mysticism,
Comparative Religion,
Spiritual Guidance,
Shari'a,
Mystical Journey,
Divine Gr

**ABSTRACT**

**Introduction**

The concept of "guidance" is one of the most fundamental notions in religious and mystical texts, playing a central role in explaining the path of human spiritual development. In different religious traditions, this concept is presented both as a means of connecting with transcendent truth and as a framework for organizing the ethical and spiritual life of human beings. In the Qur'an, guidance is divided into two main dimensions, existential (takwīnī) and legislative (tashrī'ī), and is interpreted as a dynamic interaction between divine revelation, human reason, and moral agency in the process of human perfection (Ṭabāṭabāʾī, 2014, vol. 1, p. 223). Islamic mysticism, while accepting these Qur'anic foundations, analyzes guidance at an inward and experiential level and considers it the result of spiritual wayfaring, divine love, and heavenly attraction, through which the seeker passes from the stages of knowledge to the station of annihilation and subsistence in God (Ibn ʿArabī, 1991, p. 148; Khwāja ʿAbdullāh Anṣārī, 2005, p. 35).

In other religious traditions, guidance is associated with concepts such as divine law in Judaism, divine grace in Christianity, and liberation from the cycle of ignorance and suffering in Eastern religions. For example, in Christianity, guidance is emphasized more in terms of faith and the reception of divine grace through Christ rather than human action (Augustine, 2001, p. 123), while in Hinduism and Buddhism, guidance is interpreted as an inward process based on self-purification, meditation, and intuitive awareness (Radhakrishnan, 1992, p. 112).

**Cite this article:** Goli, M. A Comparative Study of the Concept of "Guidance" in the Qur'an and Islamic Mysticism with Spiritual Guidance Theories in Other Religions . *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (2), 221-250.
DOI: http//doi.org/10.22111/jrm.2025.51524.1272

© The Author(s). Goli, Mehrnaz
Publisher: University of Sistan and Baluchestan
DOI: http//doi.org/10.22111/jrm.2025.51524.1272

The aim of this study is to conduct a comparative examination of the concept of guidance in the Qur'an, Islamic mysticism, and major religious traditions, with particular attention to Christianity, Judaism, and Eastern religions. This research seeks to answer the following questions: How is the concept of guidance in the Qur'an defined in terms of its dimensions and levels? What role do spiritual wayfaring, intuition, and divine love play in the realization of guidance in Islamic mysticism? And what are the main similarities and differences between Islamic conceptions of guidance and those of other religions in terms of origin, process, and ultimate goal?

**Methodology**

This study is theoretical in purpose and descriptive-analytical in method, employing a comparative approach. Data were collected through library-based research, using primary Qur'anic, exegetical, and mystical sources within the Islamic tradition, as well as Jewish and Christian scriptures and authoritative texts from Eastern religious traditions.

In the first stage, key concepts related to guidance in each religious tradition were identified and categorized. Subsequently, elements such as the source of guidance, the means of its realization, the role of revelation, reason, and mystical experience, the place of human agency, and the ultimate purpose of guidance were analyzed.

The analytical process was based on a close reading of primary texts, conceptual interpretation, and systematic comparison of Qur'anic, mystical, and religious perspectives. The works of major exegetes and thinkers such as Ṭabāṭabāʾī, Ibn ʿArabī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, as well as Jewish and Christian theological sources, were employed to enable a structured comparison of different approaches to guidance. Data analysis was qualitative and grounded in theoretical inference drawn from authoritative texts and conceptual frameworks.

**Discussion**

The findings of this study indicate that guidance in the Qur'an is a multilayered and dynamic concept that extends from general existential guidance, which encompasses the innate and ontological guidance of all beings, to specific legislative guidance and divine assistance granted in response to human faith and striving (Ṭabāṭabāʾī, 2014, vol. 1, p. 233). While emphasizing revelation as the primary source of guidance, the Qur'an highlights the role of reason and human free will in accepting or rejecting this path, presenting guidance as an interactive process between divine will and human effort.

In Islamic mysticism, this concept transcends the normative level and becomes an experiential and existential transformation. Guidance in this tradition is not merely theoretical instruction but an inward change realized through divine love, spiritual attraction, and progression through the stations of the spiritual path. Ibn ʿArabī describes guidance as a light attained through inner vision that leads the seeker to the truth of both the self and existence (Ibn ʿArabī, 1991, p. 102). In this framework, the stages of seeking, wayfaring, and annihilation are considered the principal levels of mystical guidance.

In Judaism, guidance is primarily defined through adherence to divine law and obedience to God's commandments. The Torah and the Talmud provide a legal-ethical framework for guiding both the individual and the community, viewing compliance with the law as the central condition for maintaining the covenant with God. In contrast, Christianity, especially in Augustinian theology, interprets guidance and salvation mainly in terms of divine grace and faith in Christ (Augustine, 2001, p. 123).

Eastern traditions such as Hinduism and Buddhism conceptualize guidance as an inward and experience-based process achieved through dharma, karma, meditation, and adherence to the Eightfold Path, leading to liberation from ignorance and suffering (Radhakrishnan, 1992, p. 97). In these traditions, the role of spiritual teachers or gurus and the exemplary figure of the Buddha is emphasized, with primary focus placed on self-purification and intuitive awareness.

A comparative analysis of these perspectives demonstrates that although the ultimate aim of guidance across all traditions is some form of perfection or liberation, their methodological foundations differ: the Qur'an stresses the interaction of revelation, reason, and human agency; Islamic mysticism emphasizes experiential knowledge and divine love; Judaism focuses on law; Christianity on grace and faith; and Eastern traditions on meditation and inner awareness.

**Conclusion**

The results of this study show that guidance, in all religious traditions, is a foundational concept for explaining the spiritual path of human beings and their relationship with transcendent truth. In the monotheistic religions, guidance is largely grounded in revelation, divine law, and the teachings of prophets, creating both ethical and social responsibility for individuals. In contrast, Eastern religions interpret guidance primarily in terms of self-knowledge, inner purification, and experiential realization.

Islamic mysticism occupies an intermediate and integrative position between these two approaches: on the one hand, it is rooted in revelation and divine law, and on the other, it achieves inward guidance through spiritual wayfaring, intuition, and divine attraction. This synthesis renders Islamic mysticism a distinctive model among religious traditions. Ultimately, this study demonstrates that a comparative analysis of guidance can provide a theoretical foundation for interreligious dialogue and a deeper understanding of the diverse spiritual paths through which humanity seeks meaning, perfection, and ultimate reality.

مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی
شاپا الکترونیکی: ۵۱۹۵-۲۶۷۶
دانشگاه سیستان و بلوچستان

# مطالعه تطبیقی مفهوم «هدایت» در قرآن و عرفان اسلامی وادیان دیگر

**مهرناز گلی**[۱]

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث ، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
رایانامه: goli_m@theo.usb.ac

**اطلاعات مقاله**

**نوع مقاله:** مقاله پژوهشی

**تاریخ دریافت:** ۱۴۰۵/۳/۲۰
**تاریخ ویرایش :** ۱۴۰۴/۵/۲۸
**تاریخ پذیرش :** ۱۴۰۵/۶/۲۱
**تاریخ انتشار :** ۱۴۰۵/۷/۴

**واژه‌های کلیدی:**
هدایت،
قرآن کریم،
عرفان اسلامی،
تطبیق ادیان،
فیض الهی
شریعت
تکامل معنوی

**چکیده**

هدایت، به‌عنوان یکی از مفاهیم اساسی در متون دینی و عرفانی، نقشی کلیدی در توضیح مسیر تکامل معنوی انسان دارد. هدف پژوهش حاضر، بررسی تطبیقی و تحلیلی مفهوم هدایت در قرآن کریم، عرفان اسلامی و دیگر ادیان است. این تحقیق می‌کوشد تا شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این مفاهیم را روشن کرده و به تحلیل ارتباط هدایت با کمال معنوی انسان در سنت‌های دینی مختلف بپردازد. در قرآن کریم، هدایت به دو بخش تکوینی و تشریعی تقسیم شده و به‌عنوان راهی برای رسیدن به کمال الهی معرفی می‌شود. در عرفان اسلامی، هدایت به‌عنوان مفهومی سلوکی و شهودی مطرح است که از طریق جذبه الهی، معرفت و سیر و سلوک عرفانی به تحقق می‌پیوندد. در دیگر ادیان، این مفهوم به اصولی چون فیض الهی در مسیحیت، شریعت در یهودیت و رهایی از چرخه بازپیدایی در آیین‌های شرقی پیوند خورده است.

نتایج تحقیق نشان می‌دهند که قرآن کریم علاوه بر تأکید بر هدایت تشریعی و اختیار انسان در پذیرش هدایت، به جنبه‌ای شهودی و درونی نیز اشاره دارد که با آموزه‌های عرفانی هم‌راستا است. علاوه بر این، هدایت در عرفان اسلامی به‌عنوان تجربه‌ای شخصی و شهودی مطرح است که در آن سالک با عبور از مقامات مختلف، به حقیقت الهی دست می‌یابد. در مقایسه با سایر ادیان، هدایت در اسلام به‌عنوان یک رابطه دوسویه میان خداوند و انسان تعریف می‌شود که از طریق وحی، عقل و سلوک عرفانی به تحقق می‌رسد.

**استناد**: گلی ، مهرناز (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی مفهوم «هدایت» در قرآن و عرفان اسلامی وادیان دیگر. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۲)، ۲۵۰-۲۲۱.
DOI: http//doi.org/10.22111/jrm.2025.51524.1272

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان
© نویسندگان. گلی ، مهرناز

## مقدمه

درحالی‌که برداشت از مفهوم هدایت در ادیان مختلف متفاوت است، قرآن کریم چارچوب متمایزی برای آن ارائه می‌دهد. بر اساس تحلیل مفسرانی چون طباطبایی (۱۳۹۳، ج۱، ص۳۲۴)، این چارچوب شامل دو جنبه‌ی کلیدی تکوینی و تشریعی است که مسیر دستیابی به کمال را روشن می‌سازد. در عرفان اسلامی، هدایت علاوه بر جنبه شریعت‌محور، به سلوک معنوی و شهود عرفانی پیوند خورده و از طریق جذبه الهی، مکاشفه و سیر و سلوک فردی معنا پیدا می‌کند (ابن‌عربی، ۱۳۷۰، ص ۵۴).

در ادیان دیگر نیز مفاهیم مشابهی در قالب نجات، فیض الهی و رستگاری تعریف شده است. برای مثال، در مسیحیت، هدایت به‌عنوان امری الهی و وابسته به فیض و لطف خداوند تلقی شده و انسان از طریق ایمان و الطاف خاص مسیح به آن دست می‌یابد (آگوستین، ۲۰۰۱، ص ۱۲۳). در آیین‌های شرقی مانند بودیسم و هندوئیسم، این مهم در قالب رهایی از چرخه بازپیدایی (سامسارا) و دستیابی به نیروانا تبیین می‌شود (راداکریشنان، ۱۹۹۲، ص ۹۷). این تفاوت‌ها، نشان‌دهنده غنای مفهومی و تنوع رویکردهای ادیان نسبت به هدایت و چگونگی تحقق آن هستند.

با توجه به اهمیت محوری هدایت در شکل‌گیری باورهای دینی و سلوک معنوی انسان، این پژوهش به بررسی تطبیقی مفهوم هدایت در قرآن کریم، عرفان اسلامی و برخی دیگر از ادیان بزرگ (با تأکید بر مسیحیت، یهودیت و آیین‌های شرقی) پرداخته و تفاوت‌ها و شباهت‌های دیدگاه‌های مختلف را مورد واکاوی قرار می‌دهد. این پژوهش با رویکرد تحلیل تطبیقی انجام شده و از منابع اصلی تفسیری، عرفانی و متون معتبر دینی دیگر ادیان برای مقایسه و بررسی بهره می‌برد.

در این راستا، منابع کلیدی قرآنی و تفسیری برای تبیین مفهوم هدایت در قرآن به کار گرفته شده‌اند. همچنین، در بخش تحلیل عرفانی، به آثار عرفای برجسته اسلامی استناد گردیده است. برای بررسی هدایت در سایر ادیان نیز، منابع معتبر مسیحیت، یهودیت و آیین‌های شرقی تحلیل شده‌اند تا درک عمیق‌تری از اشتراکات و تفاوت‌های مفهوم هدایت در این سنت‌های دینی حاصل آید.

## سوالات تحقیق

این پژوهش در پی پاسخگویی به سوالات زیر است:

۱. مفهوم "هدایت" در قرآن کریم با چه ویژگی‌ها، ابعاد و اهدافی تعریف شده است؟

۲. دیدگاه عرفان اسلامی نسبت به "هدایت" چیست و چه جایگاهی برای سلوک، شهود و معرفت در تحقق آن قائل است؟

۳. مفهوم هدایت در قرآن و عرفان اسلامی، در مقایسه با مفاهیم مشابه در ادیان دیگر (مانند فیض مسیحی، شریعت یهودی، رهایی در آیین‌های شرقی)، دارای چه وجوه اشتراک و افتراق مهمی از نظر منشأ، فرآیند و غایت است؟

تحقیق حاضر از نظر هدف، بنیادی-نظری و از نظر ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. گردآوری اطلاعات عمدتاً به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع اصلی و معتبر در هر یک از حوزه‌های مورد بررسی انجام شده است.

فرآیند تحلیل شامل مطالعه دقیق متون، استخراج مفاهیم کلیدی مرتبط با هدایت در هر سنت، دسته‌بندی مضامین و سپس مقایسه تطبیقی این مفاهیم برای شناسایی وجوه اشتراک و افتراق آن‌هاست. در این مقایسه، به عناصری چون تعریف هدایت، منشأ آن، ابزارها و مراحل دستیابی، نقش خداوند و انسان، و هدف نهایی آن توجه ویژه شده است. تحلیل داده‌ها کیفی بوده و بر تفسیر و استنتاج مبتنی بر مبانی نظری و متون اصلی استوار است.

## پیشینه پژوهش

مفهوم محوری "هدایت" در اندیشه اسلامی، هم در بستر مطالعات قرآنی و هم در حوزه عرفان اسلامی، توجه پژوهشگران متعددی را به خود جلب کرده است. بررسی سیر این پژوهش‌ها نشان‌دهنده تلاش برای تبیین ابعاد گوناگون این مفهوم است، هرچند تمرکز بر مقایسه تطبیقی عمیق و مسئله‌محور میان برداشت‌های قرآنی و عرفانی کمتر به چشم می‌خورد.

در دهه‌های پیشین، تلاش‌های اولیه بر درک چارچوب کلی هدایت در قرآن متمرکز بود. به عنوان نمونه، جوادی آملی در سلسله مقالاتی در دهه ۱۳۶۰ ( ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵ ) به بررسی نقش مبانی فلسفی در فهم هدایت قرآنی، اهمیت تمسک عملی به قرآن برای نیل به هدایت و تحلیل ارتباط هدایت با عهد الهی از طریق آیه میثاق پرداخت. این مطالعات، زمینه را برای درک ابعاد نظری و عملی هدایت در بستر قرآنی فراهم آوردند.

در ادامه، پژوهشگران کوشیدند تا دامنه و انواع هدایت قرآنی را دقیق‌تر مشخص کنند. اختری (۱۳۸۴) با بررسی قلمرو هدایت در قرآن، نشان داد که این مفهوم صرفاً بعدی فردی ندارد و شامل

هدایت اجتماعی نیز می‌شود. فتحی (۱۳۹۳) با رویکردی تفسیری به بازشناسی مفهوم هدایت پرداخت و ابعاد مختلف آن را کاوید. همچنین قاسمی‌راد (۱۳۹۸) به طبقه‌بندی رایج هدایت به تکوینی، تشریعی و شهودی پرداخت، هرچند این تقسیم‌بندی‌ها گاه به عنوان مباحث اولیه تلقی می‌شوند و نیاز به تحلیل‌های عمیق‌تر وجود دارد. همزمان، کربلائی پازوکی (۱۳۹۳) با تمرکز بر اندیشه علامه طباطبایی، به بعد خاصی از هدایت، یعنی هدایت باطنی و معنوی امام و ارتباط آن با مسئله امامت، توجه نشان داد.

در سال‌های اخیر، با افزایش توجه به رویکردهای میان‌رشته‌ای، شاهد پژوهش‌هایی هستیم که به پیوند میان قرآن و عرفان در زمینه هدایت اشاره دارند. رباب و اختر (۲۰۲۳) در مطالعه‌ای با عنوان "تصوف و قرآن"، بر پیوند آموزه‌های تصوف با قرآن کریم تأکید کرده و شکل‌گیری هدایت عرفانی بر اساس معانی باطنی قرآن را نشان دادند. بریکانی (Brifkani, 2023) نیز در پژوهشی درباره پداگوژی اسلامی، نقش قرآن در هدایت عرفانی و تربیت معنوی از طریق تجربه روحانی را بررسی کرد. پژوهش‌های دیگری نیز (مانند Al-Khasawneh, 2024; Khofifah & Al-Ani & Irsyadunnas, 2024; Khoiriyah et al., 2024) به کاربردهای هدایت قرآنی در زمینه‌هایی چون گفتگوی ادیان یا مشاوره اسلامی پرداخته‌اند که نشان‌دهنده ظرفیت‌های این مفهوم است، هرچند لزوماً به تحلیل تطبیقی عمیق با عرفان نمی‌پردازند.

با وجود این پژوهش‌ها، مطالعه‌ای جامع که به مقایسه تطبیقی هدایت در قرآن، عرفان اسلامی و دیگر ادیان بپردازد، کمتر انجام شده است .پژوهش‌های موجود اغلب به یکی از این ابعاد پرداخته‌اند و رویکردی تطبیقی میان هدایت قرآنی، عرفانی و دیگر مکاتب دینی کمتر مورد توجه قرار گرفته است .بنابراین، این پژوهش در تلاش است تا این خلأ را پوشش دهد و به بررسی مقایسه‌ای هدایت در قرآن، عرفان اسلامی و ادیان دیگر بپردازد.

## بیان مفاهیم

هدایت در لغت و اصطلاح

هدایت در لغت به معنای راهنمایی و نشان دادن مسیر صحیح است. این واژه از ریشه "هـ د ی" گرفته شده و به معنای رساندن به مقصد مطلوب همراه با لطف و راهنمایی است. ابن‌منظور هدایت را به معنای "راهنمایی به راه راست و رساندن به هدف" تعریف کرده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج۱۵، ص.۴۶۸). فیروزآبادی هدایت را "راهنمایی به خیر و نوری که مسیر انسان را روشن می‌کند" می‌داند (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج۲، ص.۲۲۸). راغب اصفهانی هدایت را "دلالتی همراه با لطف برای رساندن به مقصد" معرفی کرده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص.۵۱۲). ابن‌فارس نیز آن را به معنای "راهنمایی به مسیر صحیح برای دستیابی به هدف" بیان کرده است (ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج۶، ص.۱۴۳).

هدایت در اصطلاح قرآنی به معنای راهیابی به حقیقت از طریق هدایت الهی و دریافت راهنمایی از خداوند است. در قرآن، هدایت به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: هدایت تکوینی که به راهنمایی الهی در سرشت مخلوقات اشاره دارد، و هدایت تشریعی که از طریق وحی و پیامبران صورت می‌گیرد. علامه طباطبایی هدایت را "نوری الهی می‌داند که انسان را در مسیر حق قرار می‌دهد" و آن را به دو نوع عام و خاص تقسیم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج۱، ص.۲۲۳).

در عرفان اسلامی، هدایت به معنای سلوک معنوی، سیر الی الله و رسیدن به حقیقت از طریق عشق و معرفت است. ابن‌عربی هدایت را "نوری می‌داند که از طریق شهود قلبی حاصل می‌شود و سالکان را در مسیر رسیدن به خداوند یاری می‌کند" (ابن‌عربی، ۱۳۷۰، ص.۱۴۸). مولوی هدایت را حرکتی درونی برای یافتن حقیقت معرفی کرده و تأکید دارد که "هدایت واقعی، توفیقی الهی است که تنها خداوند عطا می‌کند" (مولوی، ۱۳۸۷، ج۲، ص.۲۳۲). خواجه عبدالله انصاری هدایت را در سه مرحله یقین، تسلیم و فنا دسته‌بندی کرده و بیان می‌کند که "هدایت، سیر از شناخت به تسلیم و در نهایت، فنای در حقیقت الهی است" (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۴، ص.۹۲).

در مجموع، هدایت در علوم اسلامی مفهومی گسترده دارد که از راهنمایی ظاهری تا شهود باطنی را شامل می‌شود. منابع لغوی هدایت را به معنای راهنمایی به خیر و صواب دانسته‌اند، درحالی‌که منابع تفسیری، کلامی و عرفانی به ابعاد تکوینی، تشریعی و شهودی آن اشاره دارند.

## هدایت در قرآن کریم

مفهوم هدایت یکی از پربسامدترین و محوری‌ترین مفاهیم در قرآن کریم است که ابعاد گوناگون ارتباط انسان با خداوند و مسیر تکامل او را روشن می‌سازد. گستردگی و عمق این مفهوم در آیات الهی نیازمند بررسی دقیق و دسته‌بندی وجوه مختلف آن است. بررسی دقیق آیات قرآن نشان‌دهنده وجوه و مراتب مختلفی از هدایت است که در ادامه به تفصیل مورد بحث قرار می‌گیرد.

### ۱. معنای لغوی و گستره مفهومی هدایت در قرآن

واژه «هدایت» و مشتقات آن در قرآن کریم به‌صورت گسترده‌ای مورد استفاده قرار گرفته و از ریشه «ه-د-ی» اصولاً به معنای راهنمایی کردن، راه یافتن، ارائه طریق و روشن‌سازی مسیر است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۳۲). این راهنمایی در قرآن ابعاد وسیعی، از راهبری غریزی موجودات تا ارائه طریق کمال معنوی به انسان را شامل می‌شود.

### ۲. دسته‌بندی انواع هدایت بر اساس آیات قرآن

آیات قرآن کریم به وضوح انواع و مراتب گوناگونی از هدایت را معرفی می‌کنند که می‌توان آن‌ها را به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

#### ۱-۲.هدایت عام تکوینی

این نوع هدایت، عمومی‌ترین سطح راهبری الهی است که شامل تمام موجودات عالم می‌شود و به سرشت و قوانین ذاتی حاکم بر آن‌ها اشاره دارد. خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿رَبُّنَا الَّذِی أَعْطَىٰ كُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ﴾ (طه، ۵۰)؛ «پروردگار ما کسی است که به هر موجودی، آفرینش [و ابزار لازم] او را داده، سپس [او را به سوی اهدافش] هدایت کرده است.» این هدایت، شامل غرایز حیوانات، قوانین رشد گیاهان و حتی سازوکارهای بنیادین عالم ماده است که هر مخلوقی را در مسیر وجودی‌اش راهبری می‌کند (اعلی، ۲-۳). این همان هدایت فطری است که خداوند در نهاد هر چیز قرار داده است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج۱، ص ۲۳۳).

### ۲-۲.هدایت از طریق عقل و آیات آفاقی و انفسی

قرآن کریم انسان را به تفکر و تعقل در نشانه‌های (آیات) خداوند در جهان هستی (آفاق) و در وجود خود انسان (انفس) دعوت می‌کند تا از این طریق به شناخت مبدأ و مسیر حق راه یابد. آیاتی مانند ﴿إِنّ فِی خَلْقِ السّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللّیْلِ وَالنّهَارِ... لَآیَاتٍ لِّقَوْمٍ یَعْقِلُونَ﴾ (بقره، ۱۶۴) و آیات مشابه در سوره‌های نحل (۱۰-۱۳)، روم (۲۰-۲۵) و ذاریات (۲۰-۲۱)، همگی بر نقش عقل و تفکر در نشانه‌ها به عنوان یکی از مسیرهای هدایت تأکید دارند. این نوع هدایت، راهی برای شناخت عقلی خداوند و حقایق عالم است.

### ۲-۳.هدایت خاص تشریعی (وحیانی)

این مرتبه از هدایت، مختص انسان و جنیان است و از طریق ارسال پیامبران و نزول کتب آسمانی برای تبیین راه صحیح زندگی و عبودیت صورت می‌گیرد. قرآن خود را به عنوان کتاب هدایت معرفی می‌کند: ﴿إِنّ هَـٰذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلّتِی هِیَ أَقْوَمُ...﴾ (الإسراء، ۹)؛ «همانا این قرآن به راهی که مستقیم‌ترین [و پایدارترین] است، هدایت می‌کند.» (بقره، ۲). پیامبران نیز به عنوان راهنمایان و پیشوایان این مسیر معرفی شده‌اند: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمّةً یَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمّا صَبَرُوا وَکَانُوا بِآیَاتِنَا یُوقِنُونَ﴾ (السجده، ۲۴)؛ «و از میان آنان، پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما [مردم را] هدایت می‌کردند، زیرا شکیبایی نمودند و به آیات ما یقین داشتند.» این هدایت، ارائه شریعت و قانون الهی برای تنظیم زندگی فردی و اجتماعی بشر است (ر.ک: زمخشری، ۱۴۱۵ق، ج۲، ص ۴۷۶؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج۵، ص ۳۲۴).

### ۲-۴.هدایت به معنای توفیق و تأیید الهی

قرآن کریم تأکید می‌کند که پس از ارائه هدایت تشریعی، برخورداری از مراتب بالاتر هدایت و توفیق الهی، منوط به ایمان، تلاش و مجاهدت خود انسان است. خداوند می‌فرماید: ﴿وَالّذِینَ جَاهَدُوا فِینَا لَنَهْدِیَنّهُمْ سُبُلَنَا...﴾ (العنکبوت، ۶۹)؛ «و کسانی که در راه ما [مخلصانه] تلاش کنند، قطعاً آنان را به راه‌های [وصول به] خود هدایت خواهیم کرد.» این آیه و آیات دیگری مانند ﴿...وَالّذِینَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًی وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾ (محمد، ۱۷) و ﴿...یَزِیدُ اللّهُ الّذِینَ اهْتَدَوْا هُدًی...﴾ (مریم، ۷۶)، نشان می‌دهند که هدایت الهی یک فرایند پویاست و کسانی که گام اول را برمی‌دارند، از حمایت و توفیق

بیشتری برخوردار می‌شوند (بقره، ۲-۵). این همان هدایت خاص یا پاداشی است که شامل حال مؤمنان و مجاهدان می‌شود.

### ۵-۲.هدایت به معنای راهنمایی به مسیر آخرت

در برخی آیات، هدایت به معنای راهنمایی نهایی انسان‌ها به سوی سرنوشت ابدی‌شان در قیامت به کار رفته است. برای مثال درباره مؤمنان می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُم بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾۱ (یونس، ۹)؛ «همانا کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، پروردگارشان به پاس ایمانشان آنان را [به سوی بهشت] هدایت می‌کند...». این هدایت، نتیجه ایمان و عمل در دنیا و راهبری خداوند در عالم آخرت است.

### ۳.نقش اختیار و تلاش انسان در تحقق هدایت

همانطور که در بحث هدایت به معنای توفیق الهی اشاره شد (آیه عنکبوت، ۶۹)، قرآن کریم به روشنی بر نقش محوری اختیار و تلاش انسان در پذیرش یا رد هدایت تأکید می‌کند. هدایت تشریعی عرضه می‌شود، اما بهره‌مندی از آن و رسیدن به مراتب بالاتر هدایت، به انتخاب و عمل انسان بستگی دارد. علامه طباطبایی ذیل آیه ۶۹ سوره عنکبوت بیان می‌کند که این آیه شاهدی بر نقش اختیار انسان در هدایت است و خداوند انسان را مجبور به پذیرش نمی‌کند، بلکه کسانی را که در مسیر حق تلاش می‌کنند، یاری می‌رساند (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱۶ در مقابل، کسانی که آگاهانه راه ضلالت را برمی‌گزینند، از هدایت الهی محروم می‌مانند (بقره، ۶-۷).

### ۴.دیدگاه مفسران در باب مراتب هدایت

مفسران قرآن کریم نیز با الهام از همین آیات و با توجه به گستردگی مفهوم هدایت، تلاش کرده‌اند تا مراتب و سطوح آن را به شیوه‌های مختلفی دسته‌بندی کنند. این دسته‌بندی‌ها می‌تواند به فهم بهتر ابعاد مختلف این مفهوم کمک کند. به عنوان نمونه، فخر رازی (۱۴۲۰ق، ج۲، ص ۱۸۶) چهار سطح هدایت را برمی‌شمارد:

۱. هدایت حسی و غریزی: که شامل قوای طبیعی و ادراکات حسی اولیه است و با هدایت تکوینی عمومی قرابت دارد.

۲. هدایت عقلی: که از طریق نیروی تعقل و استدلال حاصل می‌شود و با هدایت از طریق آیات آفاقی و انفسی مرتبط است.

۳. هدایت وحیانی (شرعی): که مبتنی بر وحی و تعالیم پیامبران است و همان هدایت تشریعی است.

۴. هدایت شهودی: که هدایتی ویژه اولیا و عارفان است و از طریق اشراق، الهام و مشاهده حقایق به دست می‌آید و می‌توان آن را با مراتب عالی هدایت خاص و توفیق الهی منطبق دانست.

این‌گونه دسته‌بندی‌ها، هرچند مستقیماً در متن قرآن به این شکل نیامده‌اند، اما می‌توانند به عنوان چارچوبی برای فهم مراتب مختلف راهبری الهی که در آیات به آن‌ها اشاره شده، مفید باشند و نشان‌دهنده تلاش مفسران برای نظام‌مند کردن این مفهوم قرآنی هستند.

بررسی آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که "هدایت" مفهومی چندوجهی و دارای مراتب طولی و عرضی است. از هدایت تکوینی فراگیر که شامل همه موجودات می‌شود، تا هدایت عقلی و استدلالی، هدایت تشریعی از طریق وحی و پیامبران، و نهایتاً هدایت خاص الهی به معنای توفیق و تأیید که نصیب مؤمنان و سالکان کوشا می‌شود. این مراتب، هم جنبه عمومی و همگانی دارند و هم جنبه خاص و اکتسابی که به انتخاب، ایمان و عمل انسان وابسته است. درک این ابعاد مختلف، به فهم عمیق‌تر رابطه انسان با خداوند و مسیر دستیابی به کمال معنوی در نگاه قرآن کمک می‌کند.

## ۵ .هدایت در عرفان اسلامی

مفهوم هدایت در سنت عرفان اسلامی، که بر ابعاد باطنی و تجربی سلوک تأکید دارد، به شکلی عمیق در آثار نظری و عملی عارفان بزرگ تبیین و تحلیل شده است. برای فهم دقیق این رویکرد منحصر به فرد، ضروری است تا به بررسی نحوهٔ بازتاب و جایگاه محوری این مفهوم در متون کلیدی عرفانی بپردازیم.

### ۱-۵.جایگاه هدایت در آثار عرفانی

هدایت در عرفان اسلامی، مفهومی بنیادین است که با سلوک معنوی و وصول به حقیقت پیوند دارد. برخلاف هدایت در قرآن که عمدتاً از جنبه تشریعی و وحیانی بررسی می‌شود، در عرفان، هدایت جنبه‌ای شهودی، باطنی و مبتنی بر سیر و سلوک سالک دارد. عرفای اسلامی، هدایت را نه‌تنها به‌عنوان راهی برای درک حقایق دینی، بلکه به‌عنوان سفری درونی برای شناخت حقیقت مطلق تلقی کرده‌اند (نصر، ۱۳۸۸، ص .۲۳۴).

### ۲-۵.هدایت در اندیشه وحدت وجودی

در برخی مکاتب عرفانی، هدایت به‌عنوان امری ذاتی و فطری در هستی تلقی می‌شود. در این دیدگاه، هدایت حقیقی زمانی رخ می‌دهد که انسان به مقام *انسان کامل* برسد. انسان کامل، مظهر اتم هدایت الهی است و تمامی اسمای الهی در او متجلی می‌شود. بنابراین، هدایت نه‌تنها شامل راهنمایی به سوی حق، بلکه نوعی تجلی و تحقق حقیقت در وجود انسان است (ابن‌عربی، ۱۳۷۰، ص .۱۰۲).

### ۳-۵. هدایت و مقامات سلوک عرفانی

هدایت در عرفان عملی، به‌عنوان مسیری تدریجی در سلوک معنوی در نظر گرفته شده است. در این مسیر، فرد باید از مقامات مختلفی عبور کند تا به هدایت حقیقی نائل گردد. این مقامات شامل سه مرحله است:

۱. **هدایت به طریق :**ورود به مسیر حق و شناخت راه از طریق معرفت اولیه.

۲. **هدایت در طریق :**استمرار در مسیر عرفانی و عبور از موانع سلوکی.

۳. **هدایت در حقیقت :**وصول به مقام شهود و فنای فی‌الله که نهایت هدایت محسوب می‌شود (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۴، ص .۳۵).

### ۴-۵. نقش محبت و جذبه الهی در هدایت عرفانی

در منظومه عرفان اسلامی، محبت و جذبه الهی به مثابه دو بال قدرتمند برای عروج معنوی و تحقق هدایت باطنی سالک عمل می‌کنند که هر یک به نحوی در کشش بنده به‌سوی حق مؤثرند. برای درک بهتر این پویایی، ابتدا نقش محوری محبت الهی و چگونگی تأثیر آن به عنوان نیروی محرکه و روشنگر در مسیر هدایت سالک را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

**۵-۴-۱. محبت الهی و هدایت سالک**

در عرفان اسلامی، محبت الهی یکی از ارکان اساسی هدایت محسوب می‌شود. محبت، نیرویی است که سالک را به سمت حقیقت مطلق سوق می‌دهد. هدایت از طریق محبت، فرایندی تدریجی است که در آن، بنده با از بین بردن حجاب‌های میان خود و حقیقت، به شناخت شهودی دست می‌یابد. در این باره آمده است:

"عشق را خود پی خیالی می‌کشد / کشف کن کز عشق چیزی بیش نیست" (مولوی، ۱۳۸۷، دفتر دوم، بیت ۱۷۳۸).

**۵-۴-۲. جذبه و هدایت ناگهانی**

در مقابل هدایت تدریجی، جذبه حالتی است که در آن، فرد بدون طی مراحل سلوک، به‌واسطه عنایت خاص الهی، به حقیقت هدایت می‌شود. جذبه الهی در برخی مکاتب عرفانی، از نشانه‌های هدایت ویژه برای اولیا و عارفان به شمار می‌رود (عطار، ۱۳۷۸، ص .۹۸).

**۵-۵. تفاوت هدایت در تصوف و فلسفه عرفانی**

تمایز میان نگرش تصوف، که غالباً بر تجربهٔ زیسته و سلوک عملی تأکید دارد، و فلسفهٔ عرفانی، که بیشتر به تبیین نظری و عقلی حقایق می‌پردازد، در بحث هدایت نیز آشکار است. برای بررسی دقیق این تفاوت‌ها، ابتدا به تحلیل مفهوم و سازوکار هدایت از منظر تصوف سلوکی خواهیم پرداخت.

**۵-۵-۱. هدایت در تصوف سلوکی**

در تصوف، هدایت بیشتر بر مبنای مجاهدت نفس، ریاضت و التزام به اوراد و اذکار استوار است. از این دیدگاه، هدایت امری تدریجی است که نیازمند تلاش مستمر سالک در مسیر تزکیه نفس و قرب الهی است (کاشانی، ۱۳۹۰، ص .۱۱۵).

**۵-۵-۲. هدایت در عرفان نظری**

در عرفان نظری، هدایت به‌عنوان فرایندی شهودی تعریف می‌شود که از طریق اشراق و معرفت حاصل می‌شود. در این رویکرد، سالک با دریافت نور هدایت الهی، به حقیقت اشیاء و وجود خود پی می‌برد. این هدایت بر مبنای دریافت مستقیم حقیقت، نه از طریق عبادت ظاهری، بلکه از طریق تجلیات الهی رخ می‌دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۹، ج۲، ص .۲۲۴).

### ۶-۵. هدایت و سلوک عرفانی

سلوک عرفانی، که همان پیمودن طریق حق با راهنمایی هدایت الهی است، فرآیندی پویا و مرحله‌مند محسوب می‌شود که از نقطه‌ای مشخص آغاز می‌گردد. این نقطه آغازین و شرط لازم برای ورود به وادی سلوک، همانا بیداری درونی و پیدایش عنصر «طلب» در وجود سالک است که او را به حرکت و جستجو در مسیر هدایت ترغیب می‌کند.

#### ۱-۶-۵. طلب و آغاز حرکت در مسیر هدایت

طلب، اولین مرحله در سلوک عرفانی است که در آن، سالک به دنبال حقیقت می‌گردد و از تعلقات دنیوی فاصله می‌گیرد. این مرحله، مرحله *هدایت به طریق* محسوب می‌شود (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۴، ص .۴۵).

#### ۲-۶-۵. سیر و سلوک و دریافت هدایت خاص

در این مرحله، سالک از طریق مراقبه، ذکر و عبادت مستمر، هدایت خاص الهی را دریافت می‌کند. این هدایت، تنها برای کسانی که در مسیر حق ثابت‌قدم‌اند، محقق می‌شود (کاشانی، ۱۳۹۰، ص .۱۵۶).

#### ۳-۶-۵. فنا و بقا بالله، غایت هدایت عرفانی

آخرین مرحله هدایت، رسیدن به حقیقت و یکی شدن با حق است. در این مقام، سالک نه‌تنها هدایت می‌شود، بلکه خود، تجلی هدایت الهی می‌شود. این مرحله، نهایت هدایت در عرفان اسلامی محسوب می‌شود (ابن‌عربی، ۱۳۷۰، ص .۱۵۶).

بررسی هدایت در عرفان اسلامی نشان می‌دهد که این مفهوم، ارتباط نزدیکی با سیر و سلوک معنوی، جذبه الهی و محبت خداوند دارد. هدایت در تصوف به‌عنوان سفری تدریجی از طریق ریاضت و مجاهدت نفس تعریف می‌شود، در حالی که در عرفان نظری، هدایت نوعی دریافت شهودی حقیقت است که از طریق اشراق الهی حاصل می‌شود.

**۶. هدایت در دیگر ادیان**

هدایت، به‌عنوان یکی از موضوعات اساسی در ادیان توحیدی و غیرتوحیدی، همواره در متون مقدس این ادیان مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در این بخش، مفهوم هدایت در مسیحیت و یهودیت از منظر کتاب‌های مقدس این ادیان، نقش پیامبران، شریعت و دیگر عوامل هدایت بررسی خواهد شد.

**۷.هدایت در ادیان ابراهیمی**

هدایت در ادیان ابراهیمی، یعنی یهودیت و مسیحیت (و همچنین اسلام که در بخش‌های قبل به تفصیل آمد)، عمدتاً بر محور وحی الهی، کتاب مقدس و نقش پیامبران یا شخصیت‌های محوری دینی استوار است. هرچند اشتراکات زیادی دارند، تفاوت‌هایی نیز در تأکیدات و مسیرهای هدایت در این ادیان مشاهده می‌شود.

**۷-۱. هدایت در یهودیت**

در یهودیت، هدایت به‌عنوان پیروی از شریعت الهی (تورات) و تعالیم پیامبران در نظر گرفته می‌شود. مفهوم هدایت در متون مقدس یهودی از جمله تورات (پنج کتاب اول عهد قدیم) و تلمود (تفسیرهای خاخامان) به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

**۷-۱-۱. هدایت در تورات و تلمود**

متون بنیادین سنت یهودی، یعنی تورات (کتاب مقدس مکتوب) و تلمود ، منابع اصلی برای درک مفهوم و کارکردهای هدایت در این دین به شمار می‌روند. برای تحلیل این موضوع، ابتدا به بررسی جایگاه و آموزه‌های هدایتی در تورات، به عنوان شالوده و منبع اولیه شریعت و تفکر یهودی، می‌پردازیم.

**۱ .هدایت در تورات :**در یهودیت، هدایت به معنای پیروی از اوامر الهی در تورات است. خداوند، بنی‌اسرائیل را به‌عنوان قوم برگزیده خود هدایت کرده و از طریق اعطای شریعت، آنان را به سوی

صلاح و سعادت راهنمایی می‌کند. در سفر تثنیه آمده است: «اگر از راه‌های من پیروی کنید و فرامین مرا نگاه دارید، شما را برکت خواهم داد.» (تثنیه، ۲۸:۹)

**۲ .هدایت در تلمود :**تلمود، که شامل تفسیرهای گسترده‌ای از احکام و اصول یهودی است، هدایت را به‌عنوان راهنمایی دقیق برای زندگی روزمره یهودیان توصیف می‌کند. در تلمود بابلی آمده است: «هر کس که در تورات تعمق کند، نور هدایت را خواهد یافت.» (تلمود، برکات ۶۳ب) بنابراین، در یهودیت، هدایت عمدتاً از طریق عمل به شریعت و مطالعه متون مقدس محقق می‌شود.

**۲-۱-۷.نقش شریعت و پیامبران در هدایت یهودی**

در سنت یهود، راهبری و هدایت پیروان به‌سوی خداوند و تحقق اراده الهی عمدتاً از طریق دو مجرای اصلی صورت می‌پذیرد: الهامات و تعالیم پیامبران، و مجموعهٔ قوانین و احکام الهی موسوم به شریعت. در این میان، شریعت که در قالب «هلاخا» تدوین و تفصیل یافته است، نقشی بنیادین و محوری ایفا می‌کند و به عنوان چارچوب اصلی زندگی دینی شناخته می‌شود.

**۱ .شریعت (هلاخا) به‌عنوان راه هدایت :**در یهودیت، شریعت (هلاخا) مهم‌ترین ابزار هدایت است. این شریعت شامل احکام دینی، اخلاقی و اجتماعی است که باید رعایت شوند. در مزامیر داوود آمده است: «خوشا به حال آنان که در شریعت خداوند گام برمی‌دارند.» (مزامیر، ۱۱۹:۱)

**۲ .نقش پیامبران در هدایت :**در یهودیت، پیامبران نقش مهمی در هدایت مردم داشته‌اند. آنان مأمور بودند که بنی‌اسرائیل را به سوی اطاعت از خداوند دعوت کنند و راه صحیح را به آنان بنمایانند. در کتاب اشعیا آمده است: «خداوند شما را از پشت سر خواهد گفت: این راه است، در آن گام بردارید.» (اشعیا، ۳۰:۲۱)

**۳-۱-۷.نقش مسیحای موعود (ماشیح) و هدایت نهایی در یهودیت** یهودیت همچنین معتقد است که در آخرالزمان، یک رهبر موعود انسانی که "ماشیح (Messiah) "نامیده می‌شود و از نسل داوود است، ظهور خواهد کرد. وظیفه او بازسازی جهان، برقراری صلح جهانی و هدایت تمام بشریت

به سوی شناخت کامل خداوند است. این دوره که به "عصر مسیحایی" شناخته می‌شود، نمایانگر تحقق غایت هدایت در نگاه یهودی است. این اعتقاد به ظهور ماشیح و عصر مسیحایی، یکی از مفاهیم کلیدی و امیدبخش در یهودیت است که ارتباط نزدیکی با مفهوم هدایت نهایی و کامل دارد (اشتاینزالتز، ۲۰۰۶، ص ۱۶۷).

### ۲-۷ .هدایت در مسیحیت

در مسیحیت، هدایت به‌عنوان فرایندی الهی تعریف می‌شود که انسان را به سوی رستگاری و زندگی جاودانه در حضور خداوند سوق می‌دهد. این مفهوم در دو بخش اصلی کتاب مقدس یعنی عهد قدیم و عهد جدید به اشکال مختلف مطرح شده است.

### ۱-۲-۷ .مفهوم هدایت در کتاب مقدس

کتاب مقدس، به عنوان متن کانونی در سنت مسیحی، دربردارندۀ مجموعه‌ای غنی از تعالیم و روایت‌ها پیرامون هدایت الهی است که در دو بخش اصلی آن، یعنی عهد قدیم و عهد جدید، تجلی یافته است. برای درک جامع این مفهوم، ابتدا به بررسی چگونگی بازتاب و درک هدایت در متون عهد قدیم می‌پردازیم که هم پیشینۀ تاریخی-دینی عهد جدید را تشکیل می‌دهد و هم با سنت ابراهیمی پیشین پیوند دارد.

**هدایت در عهد قدیم :**در عهد قدیم، هدایت الهی معمولاً از طریق شریعت موسی (تورات)، پیامبران و احکام الهی انجام می‌شود. خداوند، بنی‌اسرائیل را به‌عنوان قوم برگزیده خود هدایت کرده و از طریق شریعت، آنان را در مسیر درست قرار داده است. در مزامیر داوود آمده است: «کلام تو چراغی است برای پای‌های من و نوری برای راه‌های من.» (مزامیر، ۱۱۹:۱۰۵)

**هدایت در عهد جدید :**در عهد جدید، هدایت بیشتر بر اساس ایمان به مسیح و تعالیم او تعریف شده است. بر خلاف عهد قدیم که شریعت و احکام، نقش اصلی را در هدایت ایفا می‌کنند، در عهد جدید، ایمان و فیض الهی راه هدایت تلقی می‌شود. در انجیل یوحنا آمده است: «من راه و راستی و حیات هستم، هیچ‌کس جز به‌واسطه من، نزد پدر نمی‌آید.» (یوحنا، ۱۴:۶) این آیه نشان‌دهنده این است که هدایت در مسیحیت، بیش از آنکه متکی بر عمل فرد باشد، وابسته به پذیرش فیض الهی و پیروی از مسیح است.

**۳-۲-۷. نقش مسیح در هدایت** :در مسیحیت، مسیح به‌عنوان منجی و واسطه هدایت شناخته می‌شود. هدایت الهی از طریق او محقق شده و انسان‌ها را از گناه و مرگ نجات می‌دهد. این نقش از طریق چند مفهوم کلیدی تبیین شده است:

**۱ .مسیح به‌عنوان شبان و راهنمای روحانی :**در عهد جدید، مسیح به‌عنوان «شبان نیکو» معرفی شده است که گوسفندان خود را به سوی هدایت و نجات می‌برد: «من شبان نیکو هستم، شبان نیکو جان خود را برای گوسفندان می‌گذارد.» (یوحنا، ۱۰:۱۱)

**۲ .فیض و نجات از طریق مسیح :**یکی از اساسی‌ترین آموزه‌های مسیحیت این است که انسان به‌تنهایی قادر به هدایت و نجات خود نیست، بلکه تنها از طریق فیض الهی که از طریق مسیح به او اعطا می‌شود، می‌تواند به رستگاری برسد. در رساله به افسسیان آمده است: «زیرا به فیض نجات یافته‌اید، و این از شما نیست، بلکه عطیه‌ای است از خدا.» (افسسیان، ۲:۸)

**۴-۲-۷.نقش روح‌القدس در هدایت** در مسیحیت، روح‌القدس به‌عنوان نیروی هدایت‌کننده الهی معرفی شده است که مؤمنان را در مسیر حق راهنمایی می‌کند. در انجیل یوحنا آمده است: «و چون او، یعنی روح راستی آید، شما را به تمامی حقیقت هدایت خواهد کرد.» (یوحنا، ۱۶:۱۳) بنابراین، هدایت در مسیحیت مبتنی بر ایمان به مسیح، پذیرش فیض الهی و پیروی از تعالیم اوست که از طریق روح‌القدس در مؤمنان تحقق می‌یابد.

**۳-۷.هدایت در آیین‌های شرقی**

هدایت در آیین‌های شرقی، به‌ویژه در هندوئیسم و بودیسم، برخلاف ادیان ابراهیمی که عمدتاً مبتنی بر وحی، پیامبران و شریعت الهی است، بر شناخت درونی، تزکیه نفس و دستیابی به آگاهی متعالی استوار است. در این ادیان، هدایت به‌عنوان سفری درونی برای رهایی از جهل و رسیدن به حقیقت درک می‌شود. این هدایت از طریق آموزه‌های کهن، تعالیم راهبان، مراقبه و ریاضت‌های معنوی حاصل می‌شود (لینگ، ۱۹۹۱، ص .۸۴).

**۱-۳-۷. .مفهوم هدایت در دارما و نیروانا**

مفاهیم کلیدی «دارما» و «نیروانا» در سنت‌های دینی برخاسته از شبه‌قاره هند، چارچوب اصلی درک هدایت، مسیر صحیح زندگی و غایت نهایی رهایی را ترسیم می‌کنند، هرچند هر یک در ادیان مختلف تعابیر خاص خود را دارند. برای ورود به این بحث، ابتدا به سراغ آیین هندوئیسم می‌رویم که در آن، مفهوم «دارما» به عنوان قانون ابدی، نظم کیهانی و تکلیف فردی، نقشی محوری در هدایت پیروان ایفا می‌کند.

**هدایت در هندوئیسم: دارما به‌عنوان راه هدایت**

در هندوئیسم، هدایت با مفهوم **دارما** ارتباط تنگاتنگی دارد. دارما، نظامی اخلاقی و کیهانی است که راهنمای زندگی فرد بوده و تعیین می‌کند که چگونه یک فرد باید زندگی کند تا به حقیقت و آگاهی متعالی برسد (راداکریشنان، ۱۹۹۲، ص .۱۱۲).

**دارما و هدایت اخلاقی :**دارما به عنوان راهنمای زندگی فردی و اجتماعی، اصولی را تعیین می‌کند که فرد باید آن‌ها را رعایت کند تا در مسیر هدایت باشد. در *بهگود گیتا*، کریشنا به ارجونا توصیه می‌کند که تنها راه رستگاری، پیروی از دارما و رها کردن وابستگی‌های دنیوی است:

"وظیفه خود را انجام بده، اما بدون انتظار پاداش؛ زیرا این راه رسیدن به آرامش و حقیقت است." (بهگود گیتا، ۲:۴۷)

**رابطه کارما و هدایت :**در هندوئیسم، مفهوم کارما نیز با هدایت مرتبط است. افراد بر اساس اعمال خود در زندگی گذشته، در این دنیا به مسیرهای هدایت یا گمراهی کشیده می‌شوند. تنها از طریق کشف حقیقت و رهایی از چرخه تناسخ است که فرد می‌تواند به هدایت نهایی دست یابد (داسگوپتا، ۱۹۸۹، ص ۵۳).

**هدایت در بودیسم: نیروانا و آزادی از جهل**

در بودیسم، هدایت به معنای رهایی از درد و رنج) *دوکها* (و دستیابی به **نیروانا** است. نیروانا، به‌عنوان هدف نهایی در بودیسم، حالتی از آگاهی مطلق و آزادی از چرخه تولد و مرگ محسوب می‌شود (کالاپاها، ۲۰۰۰، ص .۲۲۱). این هدایت از طریق پیروی از چهار حقیقت اصیل و راه هشت‌گانه بودا محقق می‌شود.

**چهار حقیقت اصیل:**

۱ .زندگی سراسر رنج است (*دوکها*).

۲ .علت رنج، وابستگی‌ها و نادانی است.

۳ .رهایی از رنج، با خاموش کردن خواسته‌ها ممکن است.

۴ .راه رسیدن به این رهایی، پیروی از راه هشت‌گانه است (بتی، ۲۰۰۹، ص .۳۴).

**راه هشت‌گانه بودا به‌عنوان مسیر هدایت:**

بودا، مسیر هدایت را در قالب هشت اصل معرفی می‌کند که شامل موارد زیر است:

۱ .**بینش صحیح** (درک حقیقت زندگی)

۲ .**اندیشه صحیح** (رهایی از نفرت و خودخواهی)

۳ .**گفتار صحیح** (عدم دروغ و غیبت)

۴ .**کردار صحیح** (انجام اعمال نیک)

۵ .**معیشت صحیح** (کسب روزی حلال)

۶ .**کوشش صحیح** (تلاش برای خودشناسی)

۷ .**توجه صحیح** (تمرکز بر افکار و احساسات)

۸ .**تمرکز صحیح** (مدیتیشن و مراقبه برای دستیابی به آگاهی)

این اصول، مسیر هدایت معنوی در بودیسم را تعیین می‌کنند و فرد از طریق عمل به آن‌ها، می‌تواند به نیروانا و رهایی دست یابد (والپولا، ۱۹۹۸، ص .۱۲۷).

**۲-۳-۷.نقش آموزگاران معنوی در هدایت**

**نقش گوروها در هدایت هندوئیسم**

**گورو(؛ راهنمای روحانی و هدایتگر معنوی :**در هندوئیسم، گوروها (اساتید روحانی) نقش محوری در هدایت افراد دارند. آن‌ها با دانش معنوی خود، شاگردان را در مسیر دارما راهنمایی می‌کنند. در متون مقدس هندو آمده است:

"کسی که از نور گورو پیروی نکند، در تاریکی جهل باقی خواهد ماند." (اوپانیشاد، ماندوکیه ۲:۵)

**مراحل هدایت توسط گورو:**

۱ .انتقال دانش معنوی از طریق تعلیم شفاهی.

۲ .راهنمایی فرد برای غلبه بر جهل و کارما.

۳ .کمک به شاگردان برای رسیدن به *موکشا* (رهایی نهایی) (شانکارا، ۱۹۸۲، ص .۹۷).

گوروها، علاوه بر انتقال دانش، به شاگردان خود کمک می‌کنند تا از طریق مدیتیشن و یوگا، آگاهی خود را بالا ببرند و به حقیقت متعالی دست یابند.

**نقش بودا در هدایت بوداییان**

در آیین بودا، راهنمایی و هدایت پیروان به‌سوی رهایی و روشنایی (نیروانا) عمیقاً با شخصیت و آموزه‌های بنیان‌گذار آن، سیدارتا گوتاما بودا، گره خورده است. فراتر از تعالیم مدون، یکی از کلیدی‌ترین ابعاد نقش بودا در این مسیر، جایگاه خود او به‌عنوان تجسم عالی‌ترین سطح آگاهی و هدایت‌یافتگی است که الگویی بی‌بدیل برای پیروان فراهم می‌آورد.

**بودا به‌عنوان نمونه کامل هدایت :**در بودیسم، بودا به‌عنوان هدایتگر اصلی شناخته می‌شود که مسیر رهایی را از طریق تعالیم خود مشخص کرده است. او پس از سال‌ها ریاضت و مراقبه، به روشنی و آگاهی مطلق (*بودیتا*) رسید و این مسیر را به دیگران نیز آموزش داد (گومبریک، ۲۰۰۶، ص .۱۵۷).

**سه گوهر هدایت در بودیسم:**

۱ .**بودا :(Buddha)** راهنما و الگوی رهایی.

۲ .**درمه :(Dharma)** تعالیم و قوانین بودایی.

۳ .**سنگها :(Sangha)** جامعه بودایی که پیرو تعالیم بودا هستند.

بودا معتقد بود که هدایت نباید بر اساس پرستش الهی باشد، بلکه باید از طریق دانش، خودشناسی و عمل به تعالیم حاصل شود. او می‌گوید:

"چراغ خود باش و به نور خود هدایت شو." (داماپادا، فصل ۲۶)

این جمله نشان می‌دهد که در بودیسم، هدایت امری درونی و مبتنی بر خودآگاهی است که فرد باید از طریق تمرین‌های روحی و اخلاقی به آن دست یابد.

مطالعه تطبیقی هدایت در هندوئیسم و بودیسم نشان می‌دهد که در این ادیان، هدایت برخلاف ادیان ابراهیمی، وابسته به شریعت و پیامبران نیست، بلکه بیشتر مبتنی بر شناخت درونی، تزکیه نفس و تجربه معنوی است.

- در هندوئیسم، هدایت از طریق دارما، کارما و موکشا محقق می‌شود و گوروها به‌عنوان راهنمایان معنوی نقش کلیدی در این مسیر دارند.
- در بودیسم، هدایت به معنای رهایی از جهل و درد و رسیدن به نیروانا است که از طریق تعالیم بودا و پیروی از راه هشت‌گانه ممکن می‌شود.

## تحلیل تطبیقی

هدایت در ادیان مختلف، هرچند دارای تفاوت‌های روش‌شناختی است، اما در بنیان مفهومی خود شباهت‌های بسیاری دارد. در این بخش، به مقایسه تطبیقی هدایت در قرآن، عرفان اسلامی و دیگر ادیان پرداخته و نقش وحی در مقابل تجربه عرفانی در هدایت بررسی خواهد شد. در نهایت، نتیجه‌گیری کلی پژوهش و پیشنهاداتی برای مطالعات آینده ارائه می‌شود.

### ۱ .شباهت‌های مفهومی بین هدایت قرآنی، عرفانی و دیگر ادیان

بررسی هدایت در قرآن، عرفان اسلامی و دیگر ادیان نشان می‌دهد که مفهوم هدایت در تمامی این مکاتب دینی، نوعی اتصال به حقیقت متعالی است. این شباهت‌ها را می‌توان در چند محور اصلی خلاصه کرد:

۱. **هدایت به‌عنوان راه رسیدن به کمال و رهایی:**

- در قرآن، هدایت به معنای راهنمایی انسان به سوی کمال الهی و سعادت اخروی مطرح شده است (بقره، ۲).

- در عرفان اسلامی، هدایت با مفهوم سیر و سلوک عرفانی گره خورده و به‌عنوان سفری درونی برای رسیدن به حقیقت تلقی می‌شود.

- در مسیحیت، هدایت از طریق ایمان به مسیح و فیض الهی انجام می‌شود.

- در یهودیت، هدایت به پیروی از شریعت الهی و آموزه‌های پیامبران وابسته است.

- در آیین‌های شرقی (هندوئیسم و بودیسم)، هدایت به معنای رسیدن به آگاهی متعالی و رهایی از جهل و چرخه بازپیدایی (سامسارا) است.

**۲. ارتباط هدایت با اخلاق و رفتار صحیح:**

- در قرآن، هدایت واقعی زمانی رخ می‌دهد که انسان از تقوا پیروی کند و بر اساس وحی الهی عمل نماید (بقره، ۲:۲).

-در عرفان اسلامی، هدایت وابسته به تزکیه نفس و عشق به خداوند است.

-در یهودیت و مسیحیت، هدایت به رعایت احکام الهی و زندگی بر اساس اصول اخلاقی وابسته است.

-در بودیسم و هندوئیسم، هدایت بر اساس پیروی از اصول اخلاقی دارما و راه هشت‌گانه بودایی محقق می‌شود.

**۳. هدایت به‌عنوان فرآیند تدریجی و چندمرحله‌ای:**

-در قرآن، هدایت شامل مراحل تکوینی، تشریعی و شهودی است.

-در عرفان اسلامی، هدایت در قالب مقامات و احوال سلوک عرفانی تبیین شده است.

-در مسیحیت و یهودیت، هدایت وابسته به وحی و اعمال انسان در طول زندگی است.

-در آیین‌های شرقی، هدایت از طریق مراحل مختلف ریاضت، مدیتیشن و آگاهی معنوی حاصل می‌شود.

## ۲ .تفاوت‌های روش‌شناختی در هدایت میان ادیان مختلف

با وجود شباهت‌های بنیادین در مفهوم هدایت به عنوان راهی به‌سوی کمال یا حقیقت غایی، روش‌شناسی دستیابی به این هدایت و سازوکارهای تحقق آن در هر یک از سنت‌های دینی

بررسی‌شده، تفاوت‌های قابل توجهی را نشان می‌دهد. تحلیل تطبیقی این روش‌ها، چندین محور تمایز را آشکار می‌سازد:

قرآن کریم بر الگویی چندوجهی تأکید دارد که در آن وحی به‌عنوان منبع اصلی معرفت و قانون، عقل به‌عنوان ابزار درک و تشخیص و اختیار و تلاش انسان به‌عنوان شرط تحقق هدایت پاداشی در کنار هم نقشی اساسی ایفا می‌کنند. این نگاه، هدایت را فرایندی با دو جنبه اصلی می‌داند :جنبه الهی که شامل نزول وحی و هدایت تکوینی است، و جنبه انسانی که در تعقل، انتخاب و عمل نمود می‌یابد.

در مقابل، عرفان اسلامی، ضمن پذیرش مبانی قرآنی، در مقام روش‌شناسی تأکید ویژه‌ای بر کشف و شهود، تجربه درونی و مستقیم حقیقت، عشق الهی و طی کردن مراتب سلوک عملی تحت نظر مرشد دارد (ر.ک: شیمل، ۱۹۷۵،ص۱۲۳). در اینجا، اگرچه عقل و شریعت نفی نمی‌شوند، اما محوریت با تجربه باطنی و معرفت قلبی است که از مسیر وحی و عقل متعارف فراتر می‌رود.

مسیحیت، به‌ویژه در الهیات پولسی و آگوستینی، هدایت و نجات را بیش از هر چیز از طریق فیض الهی که به‌واسطه ایمان به مسیح به انسان ارزانی می‌شود، قابل دستیابی می‌داند (ر.ک: مک‌گراث، ۲۰۱۶،ص۴۸). در این دیدگاه، نقش محوری با ایمان و دریافت فیض است و اگرچه به عمل نیک توجه می‌شود، اما تأکید بر نجات‌بخشی از طریق ایمان و لطف خداوند غالب است.

یهودیت با تأکید بر عمل به شریعت یا هلاخا و پیروی دقیق از آموزه‌های تورات و تفسیرهای عالمان دینی،مسیر هدایت و زندگی مورد رضایت خداوند را تعریف می‌کند (ر.ک: جاکوبز، ۱۹۹۹، مدخل هلاخا). در اینجا، التزام عملی به احکام و قوانین الهی، رکن اصلی راهیابی و حفظ میثاق با خداوند تلقی می‌شود.

در ادیان شرقی مانند هندوئیسم و بودیسم، روش هدایت عمدتاً درون‌گرا و تجربه‌محور است. تأکید بر مفاهیمی چون دارما،نظم کیهانی و وظیفه فردی در هندوئیسم، مدیتیشن یا مراقبه برای کنترل ذهن و رسیدن به روشنایی، پیروی از تعالیم معلمان معنوی (گوروها در هندوئیسم) یا بودا و شناخت

حقیقت وجودی مانند چهار حقیقت شریف در بودیسم محورهای اصلی روش هدایتی را تشکیل می‌دهند (ر.ک: فلوود، ،۱۹۹۶ص ۱۵۵). در این سنت‌ها، نقش محوری کمتر با وحی مدون یا فیض الهی به سبک ادیان ابراهیمی است و بیشتر بر تلاش فردی برای تزکیه نفس و رسیدن به آگاهی تأکید می‌شود.

| مکتب دینی | روش هدایت |
|---|---|
| **قرآن کریم** | هدایت از طریق وحی، عقل و اختیار انسان |
| **عرفان اسلامی** | هدایت از طریق کشف و شهود، عشق الهی و سیر و سلوک |
| **مسیحیت** | هدایت از طریق فیض الهی و ایمان به مسیح |
| **یهودیت** | هدایت از طریق عمل به شریعت و آموزه‌های پیامبران |
| **هندوئیسم** | هدایت از طریق دارما، مدیتیشن و تعالیم گوروها |
| **بودیسم** | هدایت از طریق شناخت حقیقت، مراقبه و پیروی از تعالیم بودا |

بنابراین، مشاهده می‌شود که هرچند غایت هدایت در بسیاری از این مکاتب، رسیدن به نوعی کمال، حقیقت یا رهایی است، اما نقطه اتکای روش‌شناختی آن‌ها متفاوت است؛ از تکیه بر متن مقدس و عقلانیت در کنار اختیار در اسلام، تا شهود و تجربه باطنی در عرفان، فیض و ایمان در مسیحیت، التزام به قانون در یهودیت، و یا مراقبه و نظم درونی در ادیان شرقی .این تفاوت‌ها، درک پیروان هر دین از مسیر و لوازم تکامل معنوی را عمیقاً تحت تأثیر قرار می‌دهد و زمینه را برای مطالعات تطبیقی بیشتر فراهم می‌آورد

### ۳ .نقش وحی در مقابل تجربه عرفانی در هدایت

یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های میان مکاتب دینی در بحث هدایت، جایگاه وحی در مقابل تجربه عرفانی و شهودی است.

- **هدایت در قرآن و یهودیت :**کاملاً بر پایه وحی و احکام الهی است.
- **هدایت در عرفان اسلامی :**ترکیبی از وحی و شهود است؛ یعنی وحی مسیر کلی را مشخص می‌کند اما سالک از طریق تجربه عرفانی، هدایت خاص دریافت می‌کند.

- **هدایت در مسیحیت :**مبتنی بر وحی و فیض الهی است، اما نقش روح‌القدس در هدایت فردی نیز مطرح است.
- **هدایت در آیین‌های شرقی :**کاملاً شهودی و درونی است و نیازی به وحی ندارد.

این تفاوت، یکی از مهم‌ترین وجوه افتراق میان ادیان توحیدی و آیین‌های شرقی است. در حالی که در قرآن و ادیان ابراهیمی، هدایت الهی از طریق وحی و شریعت تحقق می‌یابد، در عرفان و آیین‌های شرقی، هدایت بر اساس شناخت درونی، تزکیه نفس و شهود فردی رخ می‌دهد.

## نتیجه‌گیری

۱. هدایت، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی و معنوی، در تمامی ادیان به‌عنوان راهی برای دستیابی به حقیقت متعالی و رهایی از جهل مطرح شده است. با این‌حال، روش‌های تحقق هدایت در ادیان مختلف تفاوت‌های قابل‌توجهی دارد.

۲. در ادیان توحیدی مانند اسلام، مسیحیت و یهودیت، هدایت اساساً مبتنی بر وحی الهی، آموزه‌های پیامبران و پیروی از شریعت است. در این نظام‌های دینی، هدایت نه‌تنها یک راهنمایی معنوی، بلکه یک مسئولیت فردی و اجتماعی تلقی می‌شود که از طریق اطاعت از احکام الهی و پذیرش آموزه‌های وحیانی حاصل می‌گردد. در مقابل، در آیین‌های شرقی مانند هندوئیسم و بودیسم، هدایت بر پایه خودشناسی، سلوک فردی و رهایی از وابستگی‌های دنیوی تعریف شده است. این ادیان بر مدیتیشن، مراقبه، ریاضت و آگاهی شهودی تأکید دارند و برخلاف ادیان توحیدی، به جای پیامبران، نقش آموزگاران معنوی (گوروها و بودا) را در هدایت انسان‌ها برجسته می‌کنند.

۳. عرفان اسلامی را می‌توان حد واسط این دو نگرش دانست. در این مکتب، هدایت از یک‌سو ریشه در وحی و شریعت دارد، اما از سوی دیگر، از طریق سیر و سلوک عرفانی، شهود و

جذبه الهی نیز به دست می‌آید. این تلفیق از وحی و تجربه شهودی، عرفان اسلامی را به الگویی یگانه در میان مکاتب هدایت تبدیل کرده است.

۴. علی‌رغم تفاوت‌های روش‌شناختی در هدایت، هدف نهایی در تمامی ادیان یکسان است : رهایی از جهل، گمراهی و وابستگی‌های دنیوی و رسیدن به حقیقت مطلق .در ادیان توحیدی، این حقیقت در پیروی از وحی الهی و اجرای شریعت تحقق می‌یابد، در حالی که در عرفان اسلامی و آیین‌های شرقی، تجربه درونی و شناخت شهودی مسیر دستیابی به حقیقت را هموار می‌سازد. این مسئله نشان می‌دهد که هدایت، فارغ از مسیرهای متفاوت، همواره پاسخی به نیاز انسان برای یافتن معنا و کمال نهایی بوده است.

## منابع


قرآن کریم.

آگوستین، سنت. (۲۰۰۱). *اعترافات. ترجمه هنری چادویک*، انتشارات دانشگاه آکسفورد.

ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر التحریر و التنویر*. لبنان - بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.

ابن‌عربی، محی‌الدین. (۱۳۷۰). *فصوص‌الحکم*. ترجمه جلال‌الدین آشتیانی، نشر حکمت، تهران.

ابن‌عربی، محی‌الدین. (۱۳۸۳). *الفتوحات المکیه*. دارالفکر، بیروت.

ابن‌فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *مکتب العالم الاسلامی*. قم: مکتب العالم الاسلامی.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.

اختری، عباس‌علی. (۱۳۸۴). "*قلمرو هدایت در قرآن کریم*." گلستان قرآن، شماره ۲۱۱، ص ۵-۸.

اشتاینزالتز، آدین. (۲۰۰۶). *تفسیر بر تلمود*. انتشارات دانشگاه ییل.

اوپانیشادها، ترجمه س. راداکریشنان. (۱۹۹۲). انتشارات دانشگاه آکسفورد.

بتی، م. (۲۰۰۹). *اصول و مبانی بودیسم*. انتشارات دانشگاه پرینستون.

تلمود بابلی. (۲۰۰۶). *ترجمه آدین اشتاینزالتز*، انتشارات دانشگاه ییل.

بهگود گیتا. (۲۰۰۰). *ترجمه آر. سی. زائهر*، انتشارات پنگوئن.

مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۸۷). مثنوی معنوی. انتشارات سروش، تهران .

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۳). هدایت در قرآن؛ نقش فلسفه در تفکر اسلامی. پاسدار اسلام، شماره ۳۷، ص ۱۲-۱۵ .

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۴). هدایت در قرآن؛ تمسک به قرآن و عمل به احکام آن. پاسدار اسلام، شماره ۴۵، ص ۱۳-۱۵ .

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۵). هدایت در قرآن؛ بررسی آیه میثاق. پاسدار اسلام، شماره ۵۹، ص ۱۷-۱۹، ۳۹.

جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۸۳). *هدایت در قرآن*. ناشر: اسراء.

خواجه عبدالله انصاری. (۱۳۸۴). *منازل السائرین*. انتشارات مؤسسه امام صادق (ع)، قم.

داسگوپتا، س. (۱۹۸۹). *مقدمه‌ای بر نظام‌های فلسفی هند*. انتشارات دانشگاه کمبریج.

داماپادا (سخنان بودا). (۱۹۹۸). *ترجمه والپولا راهولا*، انتشارات روتلج.

راداکریشنان، س. (۱۹۹۲). *فلسفه هندو*. انتشارات دانشگاه هند.

راس، جاناتان. (۲۰۱۲). *هدایت در آیین‌های شرقی*. انتشارات راتلج.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۴ق). *مفردات الفاظ قرآن*. بیروت: دارالقلم.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۱۵ق) .*تفسیر الکشاف* .بیروت: دارالفکر.

شانکارا، آدی. (۱۹۸۲). *تفسیر بر اوپانیشادها*. انتشارات موکتی.

صدرالدین شیرازی (ملاصدرا). (۱۴۱۹ق). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. قم: مؤسسه مطالعات اسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۳). تفسیر *المیزان*. مؤسسه نشر اسلامی، قم.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۸). *تذکرةالاولیا*. نشر زوار، تهران.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۵). *منطق‌الطیر*. تهران: نشر قطره.

فتحی، امین. (۱۳۹۳). *بازشناسی مفهوم هدایت در قرآن*. مطالعات قرآنی، دوره ۵، شماره ۱۹، ص ۹-۲۴.

فخر رازی،محمدبن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. لبنان - بیروت: إحیاء التراث العربی.

فیروز آبادی، محمد بن یعقوب، (۱۴۱۵ ه ق)، *القاموس المحیط*، بیروت: دار الکتب العلمیۀ

قاسمی‌راد، مهین. (۱۳۹۸). *بررسی انواع هدایت در قرآن کریم* پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، سال اول، شماره ۷، ص ۱۰۷-۱۱۳.

کاشانی، داوود. (۱۳۹۰). *مصباح الهدایۀ و مفتاح الکفایه*. انتشارات حکمت، تهران.

کالاپاها، د. (۲۰۰۰). *تحلیل آموزه‌های بودایی*. انتشارات مک‌میلان.

کتاب مقدس (عهد قدیم و جدید). (۲۰۰۱). *ترجمه انجمن کتاب مقدس*، انتشارات کمبریج.

کربلائی پازوکی، علی. (۱۳۹۳). *هدایت باطنی و معنوی امام و مسئله امامت در اندیشه علامه طباطبائی و تفسیر المیزان*. پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۵، شماره ۱۶، ص ۷۷-۹۲.

گومبریک، ریچارد. (۲۰۰۶). *بودیسم: تاریخ و آموزه‌ها*. انتشارات دانشگاه آکسفورد.

لینگ، ترور. (۱۹۹۱). *بودیسم و راه رهایی*. انتشارات راتلج.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۴). *الحکمۀ المتعالیۀ*. مؤسسه تحقیقاتی حکمت، قم.

ملاعبدالرزاق کاشانی. (۱۴۰۳ق). *شرح فصوص‌الحکم*. بیروت: دارالکتب العلمیۀ.

مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۷۹). *مثنوی معنوی*. ناشر: کتاب فروشی اسلامیه، تهران.

والپولا، راهولا. (۱۹۹۸). *مقدمه‌ای بر بودیسم*. انتشارات دانشگاه آکسفورد.

نصر، سید حسین (۱۳۸۸) *معرفت و معنویت: جستارهایی در معنویت اسلامی* .ترجمه: انشاءالله رحمتی، ویراستار: محمدجعفر صدری. تهران: انتشارات احسان .

**References**

AL-ANI, A. A. Q., & AL-KHASAWNEH, I. A. K. S. (2024). "*THE HOLY QURAN.*" MESOPOTAMIAN JOURNAL OF QURAN STUDIES, 19 AUGUST.

BRIFKANI, I. (2023). "*ISLAMIC PEDAGOGY FOR GUIDANCE AND TRANSFORMATION*: *TOWARD AN ISLAMIC EXPERIENTIAL LEARNING MODEL.*" JOURNAL OF EDUCATION IN MUSLIM SOCIETIES, 31 AUGUST.

GOMBRICH, RICHARD. (2006). *BUDDHISM: HISTORY AND TEACHINGS*. OXFORD UNIVERSITY PRESS.

KHOFIFAH, R., & IRSYADUNNAS. (2024). "*INTEGRATION-INTERCONNECTION OF QUR'AN FUNCTION WITH ISLAMIC COUNSELING GUIDANCE*." JOURNAL OF ISLAMIC COMMUNICATION AND COUNSELING, 7 JULY 2024

NASR, SEYYED HOSSEIN. (2007). *ISLAMIC SCIENCE: AN ILLUSTRATED STUDY*. WORLD WISDOM

RABAB, S. T., & AKHTER, B. (2023). "*SUFISM AND THE QUR'AN: A STUDY*." AL-QAMAR JOURNAL, 30 MARCH 2023

SCHIMMEL, ANNEMARIE. (1975). MYSTICAL DIMENSIONS OF ISLAM. CHAPEL HILL: UNIVERSITY OF NORTH CAROLINA PRESS.

MCGRATH, ALISTER E. (2016). CHRISTIAN THEOLOGY: AN INTRODUCTION (6TH ED.). CHICHESTER, WEST SUSSEX; MALDEN, MA: WILEY BLACKWELL.

JACOBS, LOUIS. (1999). A CONCISE COMPANION TO THE JEWISH RELIGION. OXFORD; NEW YORK: OXFORD UNIVERSITY PRESS.

FLOOD, GAVIN D. (1996). AN INTRODUCTION TO HINDUISM. CAMBRIDGE; NEW YORK: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS .